

Др ЈОВАН ЧАЂЕНОВИЋ

МИЛОВИЋЕВИ РАЗГОВОРИ СА ЈУГОСЛОВЕНСКИМ УМЈЕТНИЦИМА

Професор њемачке књижевности који је проучавао српско-њемачке књижевне везе и теме - Јевто Миловић највеће резултате је постигао у проучавању Његоша о коме је објавио бројне радове.

Поред основног Миловићевог подручја проучавања, интересантно је његово истраживање умјетничког стваралаштва и поступака двадесетак југословенских умјетника. У периоду од готово двије деценије, од 1964. до 1983. године Миловић је интервјуисао двадесетак југословенских писаца, сликара, вајара, композитора и филмских стваралаца. Ови интервјуи су објављени, најприје у часописима затим у књигама: *Разговори са умјетницима I*, (Београд, 1983, стр. 478) и *Умјетничка радионица*, (Будва, 1990, стр. 170).

Циљ овога опсежног ауторовог подухвата био је да припремљеним питањима обухвати више умјетника из разних средина, генерација и наших народа. У првој књизи означио је вријеме вођења разговора, али у другој, која је несразмјерно мања, садржи свега шест интервјуа, ти подаци нијесу дати, што представља одступање од ауторовог поступка и метода.

Имајући у виду велики временски размак између првог и последњег интервјуа (око тринаест година), у уводним напоменама (прве књиге) аутор говори о великим напорима које је аутор уложио да би приволио на разговор умјетнике које је изабрао. Како је често наилазио на одбијање, а није хтио да одустане од замисли, Миловић се више пута обраћао истим личностима, молио их, готово преклињао, па су се неки након дужег времена, одазвали и одговорили на питања, појединци само на нека од постављених. Неки су тражили писмена питања, а са осталима је вођен непосредан разговор.

Интервјуи су врло различитог обима, неки опширни, други сажети, али и они су информативни. Највише простора заузимају разговори са Чедом Вуковићем (близу сто страна), са Мешом Селимовићем (око шездесет страна), са Р. Зоговићем, Ј. Готовцем и др. Најкраћи су прилози о раду и погледима на стваралаштво М. Лалића, Б. Конеског, Д. Вукотића и др.

Неки прилози представљају занимљиве аутобиографије које "изнутра" освјетљавају ствараочеву личност у свим фазама његовог рада, од настанка одређене идеје до њене реализације.

За разговор Миловић се брижљиво припремао, читао је најважнија дјела писаца са којима је желио да разговара, упознао је музичка, вајарска, сликарска и филмска дјела умјетника, проучавао је судове критичара, као и изјаве аутора које су давали у разним приликама. Поред тога, у разговорима је наводио бројне цитате из релевантне литературе као подстицаје за разна ауторска објашњења. За мноштво питања претходно је исписивао мисли великог броја познатих свјетских и југословенских аутора, што је ствараоцима послужило као "шлагворт" да о датим питањима изложе своја гледања и искуства. Та искуства су природно код умјетника различита, саобразна њиховој стваралачкој природи и индивидуалности.

ДАРОВИ РОДИТЕЉА

Миловићеви саговорници истичу утицај родитеља на формирање дјеце, на избор занимања којима су се посветили. Родитељи представљених умјетника већином су били људи из нижих слојева који нијесу познавали наклоности и способности своје дјеце нити су одобравали избор њиховог занимања. Неким умјетницима родитељи су помогли да напредују у области којој су се посветили. Тако Владан Десница говори о утицају свога оца на његово формирање. Стари Десница био је врло културан и образован човјек, бавио се и превођењем. У вријеме пишчева дјетињства код оца су се окупљали задарски писци: Марко Цар, Јосип Берса, Чедомиљ Јакша и др. Отац Франа Кршинића, каменорезац, желио је да његов син буде вајар. Десанка Максимовић је сматрала да је пјеснички дар наслиједила од оца учитеља и пјесника.

У неким случајевима очеви су се противили избору занимања њихових синова. Готовчев отац није волио да се његов син бави музиком, хтио је да буде адвокат. Стијовићев отац желио је да му син буде трговац.

Неки ствараоци били су више емоционално везани за мајку него за оца, па је у њиховом животу мајка имала пресуднију улогу. Конески прича да је од мајке наслиједио стваралачке способности. Вукотићева мајка имала је значајну улогу у синовљевом животу и стваралаштву.

Зоговић са пијететом говори о мајци и о њеном труду и пожртвовању при подизању дјеце у сиротињи. Мајци је посветио више пјесама. И Ђоновић је обожавао мајку и пјевао јој пјесме.

ЗАВИЧАЈ И УМЈЕТНИЦИ

Умјетници су, по правилу, својим животом и радом, били снажно везани за завичај. Десанка је поетизовала Бранковину, њене предјеле и живи свијет. За језик свога краја каже да представља предност за пјесника који на њему пјева. Полазећи од свога завичаја, изразила је широку скалу односа према природи: "Више волим брда него поља, више шуме него море, више потоке него троме реке, више сутоне него подне... Многе патње човек лакше поднесе у завичају, и сама смрт му се у њему приказује лакшом."

Конеског свуда на животном путу пратило је небо и поднебље завичаја. Његова збирка пјесама *Злајворх*, почев од наслова, посвећена је завичајним темама. Велика је везаност Душана Костића за родни крај који симболизује Плавско језеро и планински врх Виситор. Он каже да не може да се ослободи боја из околине Језера које дубоко доживљава. За Ђоновића Црмница је пјесничка преокупација, о њеним пејзажима и људима писао је у многим приликама, у поезији и прози. Чедо Вуковић спомиње два завичаја - један је долина Злоречице, а други вријеме садашње! Владан Десница је литерарно приказао мјесто Ислам, његове пејзаже и људе.

Интересантан је однос Селимовића према завичају. О Босни каже: "Волим је изнад свега, а понекад је дубоко мрзим." На тај начин писац је поставио питање негативног, деструктивног односа завичаја према својим људима, умјетницима, ствараоцима, истакнутим личностима према којима је понекад завичај био врло суров. И Селимовић је искусио непријатељски однос званичне Босне, Сарајева, према њему: избачен је са Факултета као професор и четири године био без посла и без средстава за живот. Негативна искуства са завичајем имали су многи писци на различите начине. Михаило Лалић се замјерио Васојевићима због неког романа, па је група људи најавила долазак у Херцег-Нови да га бије! Сијарић је био у сличној ситуацији због неких ликова из романа *Бихорци*! Искуства Булатовића, Бећковића, Команина и других говоре о сложености односа између јединке и њене "постојбине".

У овим разговорима често је спомињано море као елеменат природе и као тематско подручје. Из изјава умјетника издвајају се два става и односа према мору - са једне стране приказује се повезаност са морем, а са друге индиферентан однос. Ствараоци континенталци, који море нијесу доживјели у дјетињству, јер су касније дошли на његове обале, не могу са њим да се сроде, не доживљавају га дубоко и присно и

оно нема утицаја на њихово стваралаштво. Такав је Лалићев однос према мору. Међутим, у неким случајевима и каснији долазак на море, може да пробуди емоције и закупи стваралачку пажњу умјетника. Костић се сродно са морем, оно у његовој поезији заузима важно мјесто, иако је касно дошао на обалу.

Елементи завичаја такође су језера, ријеке, потоци које умјетници, особито pjesници, дубоко доживљавају. Вода је подстицајан елемент за писање и стварање. Десница воли воду, Конескога она фасцинира, у његове мисли и осјећања уноси неки свој закон, зато је опјевао велике ријеке, језера и море. На многе писце подстицајно дјелују планине. Десанка каже да планина више подстиче мисли и снове него море, више види с врха планине него са обале мора.

КЊИЖЕВНИ И УМЈЕТНИЧКИ УТИЦАЈИ

Представљени умјетници, у већој или мањој мјери, снажне су индивидуалности, изразите личности, аутентични ствараоци, па утицај на њих и њихово дјело првенствено потиче из националне традиције, историје, народног и умјетничког стваралаштва, а затим долазе умјетнички утицаји из страних култура.

Лалић је говорио да су на њега утицали Горки, Андрић, Крлежа. Конески као свој узор наводи македонску усмену лирику. Костић помиње дјела Његоша, Зоговића, Јиржи Волкера, Црњанског и нешто Крлеже.

Одабрана књижевна дјела била су духовна својина и потреба и других умјетника, сликара, вајара, музичара. Приликом повлачења са српском војском преко Албаније Ристо Стијовић је у торби понио *Горски вијенац* и *Примјере чојсџива и јунашџива*. Касније је радио вајарске портрете ликова из Његошевог спјева.

Ђонович је најприје писао под утицајем социјалне литературе, касније је према томе покрету имао критичан став. "Ја сам свирао на једној или двије струне свог живота, што не сматрам много похвалним" рекао је у разговору са Миловићем. Селимовић помиње два утицаја - муслимански и западни сматрајући да је његово дјело "спој источног и западног". На Десанку је прије свега утицала природа, као и српска народна и умјетничка поезија.

ПРИПРЕМА ЗА СТВАРАЊЕ ДЈЕЛА

Разни ствараоци припремају се за стварање умјетничког дјела на различите начине. Најчешће се припреме састоје од сакупљања грађе и биљежења идеја о разним елементима дјела.

Десница каже да помно и систематски размишља о дјелу, да у мислима разрађује његову структуру у цјелини и појединостима и записује идеје које ће, приликом писања, да развије и конкретизује.

Сликари и вајари помоћу скица конкретизују првобитну замисао о дјелу. Већина ликовних стваралаца прави детаљне скице. Сликари Станић у скици разрађује само основни мотив, замисао, да не би детаљисањем остварио све елементе слике и тако "скицу преживио и изгубио одушевљење за слику". Али у току рада сликару неочекивано долазе све новије идеје, што га изненађује и радује.

Ствараоци такође различито раде на дјелу које су замислили, што зависи од индивидуалности умјетника и карактера умјетнине. На почетку рада на најбољем роману *Дервиш и смрт* Селимовић је имао само основу идеју, а остало је долазило у току писања без претходно рађених скица и плана. У почетку је имао у свијести ликове за које није претходно правио биљешке, па није знао њихове судбине. Вајар Томановић се толико уживи у тему за своје скулптуре да је у шуми видио готове фигуре. За разлику од Томановића вајар Кршинић не види фигуру у блоку камена, код њега се стваралачки процес јавља у три фазе: прво доживи тему, па о њој направи цртеж, затим изради малу скицу, потом чека док то сазри, онда изради малу фигуру, па велику. Пјесник Костић се за писање не припрема посебно, пјесма му се у свијести појави наједном и неочекивано, као понорница. Цесарић пјесму дуго носи у глави, па је у једном тренутку запише.

Прије него што почну да пишу, да обрађују одређену тему, неки писци читају сродну литературу великих аутора да би добили подстицај за писање. У таквим околностима Чедо Вуковић читао је руске писце, проучавао Шолоховљев *Тихи Дон*, дјела Фокнера и др. Да би добио инспирацију за писање Зоговић је читао Мајаковског и друге совјетске пјеснике.

Више умјетника говори о тешкоћама на које наилазе при раду на књижевном, вајарском, сликарском или каквом другом дјелу. Али када стваралац почне да ради, стварање тече лако, некима без тешкоћа, појединцима чак радосно. Композитор Готовац ради музичко дјело у три фазе: прво означи идеју, затим оствари цјелину, најзад разрађује детаље (инструментализација). Вајар Томановић исту тему скицира у више варијаната, затим изабере најбољу скицу коју реализује у одабраном материјалу. Кршинић ствара скулптуру према фотографијама у камену или дрвету. Тако је израдио споменике Тесли, Матошу, Кумичићу.

Десница ради на дјелу са ријетком стрпљивошћу, написано чита наглас и по тридесет пута да би помоћу слуха за сваку мисао могао да нађе најбољи израз. Овај писац припада оним ствараоцима који своје текстове читају блиским особама, на примјер жени. И Селимовић је

читао своје рукописе супрузи Дарки до чијег је мишљења много држао. Слично поступа и Чедо Вуковић.

Неки умјетници стварају у покрету, у шетњи, када је њихова мисао и инвенција активна и продуктивна јер кретање човјека у природи стимулише мисао, покреће машту, интензивира стваралачки процес. Такав поступак један аутор поређује са летом пчеле по цвијећу.

Умјетници у раду примјењују особен поступак који су одабрали и изградили у току живота и прилагодити га својим могућностима, схватањима и идејама. Ствараоци свој рад представљају као велики напор, као борбу са темом и материјалом, са изразом и формом да би идеја добила одговарајући облик. Напор је дакле усмјерен на савлађивање материјала, на довођење у склад градива и идеје.

НАСЛОВИ

Више стваралаца је говорило о налажењу наслова за пјесму, скулптуру, композицију итд. Неки сматрају да је неопходно да се прво дадне наслов дјелу, па да се онда, у складу са захтјевом наслова, пише пјесма (Конески), јер наслов дјелује подстицајно, усмјеравајуће, одређује правац и оквир у коме се развија пјесма. За наслов пјесме Десанка каже да је "путовођа и рефлектор". Чедо Вуковић сматра да је "добро... имати наслов унапријед, а не написати нешто, па онда тражити наслов."

Супротно мисле и поступају они аутори који дају наслов пјесми пошто је заврше (Ђоновић). Они полазе од одређене идеје, теме, инспирације, а наслов произилази из већ готове творевине као њена квинтесенција.

Док наслови појединачних дјела неким пјесницима представљају мањи проблем, насловљавање збирке ствара веће тешкоће (Десанка).

Након довршеног умотвора ствараоци поступају различито, већина оставља дјело да се "охлади", па да му се послје извјесног времена врате, да га поново испитују и дотјерују. Тај процес код неких аутора траје дуго, код других кратко јер журе да га што прије објаве (Костић).

Супротно поступају аутори који се на довршено дјело више не осврћу, не проучавају га нити исправљају, него га препусте току времена и његовој судбини, а они се баве новим дјелом. Тако су поступали Стијовић, Селимовић, Вуковић, Костић и др. Десанка каже да је у младости понешто мијењала у пјесмама, а и касније, кориговала је поједине стихове у новим издањима, али се због тога кајала.

Они који поступају супротно, који се враћају довршеним дјелима, полазе од схватања да вријеме и непрекидни рад имагинације изоштравају ауторов критички суд о дјелу, продубљују мисао, повећавају његове стваралачке могућности. Умјетници који завршена и објављена дјела поправљају и дотјерају теже перфекцији. Најизразитији

представник таквог схватања и става је Михаило Лалић који је прерадио низ својих романа, а нарочито радикално *Лелејску ѓору*. Још док је писао дјела, Лалић је учовао да поједина мјеста треба побољшати. Касније он је то и чинио јер овај писац ужива више у поправљању довршених дјела него у писању нових.

И сликар Пријић је осјећао потребу да поправља довршене слике. Вајар Кршинић каже: "У камену никад нисте задовољни, никад /дјело/ није свршено. Док год вам га не однесу испред очију на њему можете... радити".

Али поправљање мора да има границу која, ако се прекорачи, настаје кварење. Познато је да је Дучић поправљајући своје пјесме неке квариио. Вајар Кршинић каже: "Знати престати радити на једној ствари - то је најглавније."

Од својих саговорника Миловић је добио много података о њиховом начину рада, поступцима, околностима, амбијенту и о свему што је повезано са стваралаштвом. У томе погледу међу умјетницима има великих разлика; неки раде прије подне, други ноћу, неки боље раде зими, други када је вријеме топло, уз музику или у тишини, у својој соби или у природи, када су гладни или сити и тд. Све је то у некој вези са личношћу аутора, са њиховим навикама које су стекли у дјетињству, у родитељској кући.

МИСЛИ, ПОГЛЕДИ, ИДЕЈЕ

Миловићеви саговорници већином припадају старијим генерацијама које су, прије стварања прве Југославије, живјеле у разним државама (до 1918). Упамтили су други свјетски рат, и најзад, били грађани социјалистичке државе. Они потичу из разних крајева земље, из различитих култура, друштвених слојева, врло је специфично њихово образовање и интересовање, али су сви били мање или више југословенски оријентисани.

У току свог живота стекли су велико искуство о књижевном или умјетничком раду. Њихово сазнање обогачено је путовањима, контактом са врхунским свјетским достигнућима, упознали су и теоријску мисао свога времена. Због тога теоријски слој књиге садржи одговоре на бројна питања опште природе, као што су појам стваралаштва, мисао и циљ стварања, намјена створенога, значај и однос рада и талента, природе у умјетности и др. Заступљени ствараоци имају сличне циљеве у раду, желе да се изразе, да у умјетничкој форми саопште своје идеје, да изразе осјећања, доживљаје и жеље.

На питање за кога стварају, аутори одговарају различито. Стијовић који је био уман и образован човјек, каже: "За свет се увек ствара. Човек носи нешто у себи и хтео би да то подели са другима". Кршинић

каже да је "углавном стварао за себе." Вуковић сматра да умјетник ствара "прво за аутора, то је вид борбе са собом и у себи, рашчишћавање видика између себе и свијета и времена."

Међутим, умјетници не спомињу тежњу и потребу свога *ја* да се истакне, да стекне признање јавности, да му се други диве. Зато сматрамо да су одговори на ово питање остали непотпуни, чак једностранни, јер сувише би било алтруистички од стране умјетника да подносе толике жртве и одрицање у животу да би се другима помогло, да би се свијет поправио.

Аутори различито објашњавају појам умјетничког изражавања, стварање, писање, вајање, сликање, компоновање, снимање филма. Селимовић стваралаштву даје извјестан метафизички карактер, каже да је писање еманација, "спонтани процес за који не могу рећи како се дешава нити могу објаснити зашто је и којим је средствима остварен." Он сматра да је таленат предиспозиција, то није услов, ако нема талента узалуд је знање. Многи аутори сматрају да је у основи стваралаштва таленат, природна надареност за коју Кршинић каже да обухвата 70-75% људског потенцијала, а оно друго мора бити знање. Према томе, писање се не може учити, оно се може само усавршавати ако човјек има талента.

На ово питање Стијовић гледа друкчије, он наглашава значај рада у стваралаштву. Мисли да "човеку треба мало талента и много, много рада па да нешто постигне. Што има више талента, тим боље". Другим ријечима, "човек који има мало талента, а много ради, постићи ће доста", закључује Стијовић.

Међу умјетницима има више поклоника природе који у њој налазе инспирацију и тематско подручје, амбијент за стварање. Десанка шире одређује свој однос према природи, њу више инспирише "жив предео него слика, ближи су јој пејзажисти него портретисти."

Умјетници су принуђени да у својим дјелима мијењају изглед природе. Станић каже да је у сликарству "документарност бесмислица... јер се човјек не може такмичити са фотографским апаратом".

О темама које обрађују ствараоци се шире обавјештавају из научних извора. За романсијера су важна сазнања о карактеру личности које изграђује у својим дјелима. Селимовић је увјерен да се људи брзо не мијењају. "Оно што је у суштини људско (зло, добро, љубав, мржња, храброст, страх итд) исто је у разним временским периодима". Он сматра да је "двојност суштина људског бића". Људи су, дакле, у исто вријеме добри и зли. Нико није само добар или само рђав.

Ликове из живота писци мијењају у својим дјелима, на сликама, скулптурама, у филмовима у складу са идејом и концепцијом дјела. Неки писци из више личности узимају поједине одлике и комбинују их. О

томе поступку постоји у књизи више гледишта. Селимовић каже да је за писца најтеже изградити позитиван лик, као и приказати љубав.

У овим разговорима искрсава старо питање о јасном и нејасном у литератури и другим умјетностима. Више аутора сматра да у стваралаштву треба да има неке нејасноће. У умјетности је потребно присуство неке тајне... нешто што није до краја објашњено. Синеаст Вукотић каже да не треба писати сувише јасно као ни сувише нејасно. Овај аутор мисли, имајући у виду филм, да није добро ако је у дјелу радио преодминантан.

Неки аутори одбацују модерну умјетност због њене нејасноће, херметичности, некомуникативности. У томе погледу најрадикалнији је Зоговић који нашу надреалистичку и експресионистичку поезију назива "тичком судњачом". И пјесник Ђоновић за апстрактно сликарство каже да га никад није "ни разумијевао ни волио".

Интересантно је да и неки сликари имају негативан однос према апстрактном сликарству. Станић каже да "поједине сликаре уопште не разумије(м)". Слична схватања заступају и неки други умјетници. Композитор Готовац каже да не разумије неке музичаре, чак ни поједине које цијени. "Брамса цијеним али га не разумијем"!

Неки учесници у разговорима истичу да је хумор у умјетности риједак елемент и драгоцјен дар. Селимовић му даје врло високо мјесто. "За мене је хумор најреспектабилнији однос према свијету... највеличанственији однос... супериоран однос... најређи однос. То је један од најљепших људских дарова". Писац сматра да се добри хумористи рађају, а не постају.

У овим разговорима умјетници су, са ауторског становишта, приказали стварање, настајање бројних дјела, и то највећих и најзначајнијих. И тако су дали драгоцјене информације о своме раду и о стварању уопште. Међутим, више саговорника сматра да стваралац тешко може да објасни и да тумачи своје дјело, неки тврде да то није ни потребно јер је у природи умјетничког дјела да живи сопственим животом, и да му, након довршења, творац више није потребан. Ако дјело није јасно, ако не остварује комуникацију са публиком, ни ауторска накнадна објашњења му неће помоћи (Д. Вукотић, Ч. Вуковић и др).

Аутори су анализовали поједина своја дјела, сваки са свога становишта представили су најбоља своја остварења и помогли критичарима и другим читаоцима да дубље уђу у бит створенога, да га боље схвате, доживе и вреднују.

УМЈЕТНОСТ И ПОЛИТИКА

Миловић је имао намјеру да у овим сусретима усмјери пажњу саговорника на стваралачке теме, да избјегне разговоре о политици и

другим питањима. Али како су то биле године нарастања политичких тензија у нашој земљи и притисака власти на слободу изражавања, тешко је било избјећи рефлексije те врсте. Стиче се утисак да су готово сви аутори настојали да се држе дате проблематике и њених оквира. Међутим, то је готово било немогуће остварити јер је умјетничко стваралаштво повезано са политиком која, на извјестан начин, прожима готово све видове живота.

Вајар Кршинић је био југословенски оријентисан стваралац, предан раду, није се бавио политиком, али се она уплитала у његов живот. За вријеме НДХ морао је да врати орден Светог Саве који му је био додијељен у првој Југославији. Поред осталог, израдио је споменике Титу, Тесли и Старчевићу! Вајар је дакле у своме споменичком раду спојио неспојиво - комунисту Тита и идеолога мржње према Србима Старчевића!

Меша Селимовић је био врло уздржан у разговору о своме страдању у Сарајеву послје рата, као и о убиству брата. Али то је испричао на другом мјесту. Чедо Вуковић се дотакао, еуфемистички, питања стваралачке слободе у нашој земљи, споменуо је "извјесно ограничење слободе" писцима његове генерације, па у томе духу примјеђује "можда смо помало били неслободни". Та неслобода, по његовим ријечима, није долазила од некога споља, од власти, него се испољавала као унутрашња цензура! Као да би било "унутрашње" цензуре да није било жестоког "спољнег" притиска! Вуковић затим додаје да нико није говорио писцима његове генерације "не пишете о томе и томе, не пишете тако, не гледајте црно на живот"! Наравно, да Вуковић зна право стање слобода у Црној Гори и у цијелој земљи, али у тим околностима није могао ни смио више да каже. Међутим, "притисак споља" писац је осјетио и у своме раду. У вези са Његошем навео је једну владину мисао, одређење о његовој народној, националној припадности, он каже: "Јесам Црногорац и Србин, и Југословен и Славјанин..." Овакву констатацију Вуковић је објавио у вријеме када се у Црној Гори није смјело споменути Његошево српство, нити било чије друго, Вуковић никад није пошао даље. Чак је у књизи о Његошу изоставио Његошево српство као да га није било у Владичиним мислима, идејама, пјесмама, писмима, политици, ничему! Тако се манифестовала та "самоконтрола, унутрашња одговорност" која је, како каже Вуковић, "могла за литературу да буде донекле и сметња". Али ни један други учесник у овим разговорима није ни оволико "проциједио" о питањима (не)слободе изражавања.

Зоговић је у одговору на Миловићева питања "загазио" у воде политике, широко је изложио своје политичке и идеолошке назоре, приказао је своју револуционарну биографију, партијску активност. У духу партијске пропаганде приказао је личности са којима је сарађивао и са

којима се сукобљавао. У томе духу и схватању образлаже и оправдава забрану избјеглицама колонистима да се врате на своја огњишта на Косову и Метохији послје рата. Као што је познато, њих је 1941. године протјерао окупатор и тај изгон су оснажиле власти у Социјалистичкој Југославији 1945. године! Такву жалосну одлуку Зоговић оправдава тиме што су српски колонисти и власти прве Југославије угњетавали Албанце!

У овим књигама испољава се однос неких умјетника према своме и другим народима, као и према заједничкој држави. Хрват Готовац заступа народна и словенска осјећања и гледишта. И српске крајеве у нашој земљи доживљава као своје, и за њих каже да су "наши". Прича да је као ученик читао "све класике хрватске и српске", читао је, каже, и Русе, али не Французе и Њемце. Компоновао је пјесме Његошеве, Шантићеве, Јакшићеве, Вељка Петровића и др. Али га је Његош одушевљавао. Није подносио турске-исламске елементе у нашем фолклору и језику, зато није компоновао дјела у којима је било туђинских натруха (Хасанагиница).

УМЈЕТНИЧКА КРИТИКА

Стручна критика је сталан пратилац стварања и честа је тема у овим разговорима. Миловићеви саговорници нијесу придавали већи значај критици, нијесу признавали њен утицај на умјетнике, у њиховим очима она није имала угледа. Кажу да су о умјетности учили од својих професора и узора, од других умјетника, али мало од критичара.

Афирмисани писци и други умјетници критици поклањају сасвим мало пажње. Предност у просуђивању и оцјењивању умјетничких дјела дају читалачкој и другој публици, која је, сматрају неки, у многим случајевима сигурније мјерило пишевог талента и квалитета дјела. Десанка каже да је читалачка публика прије него критика осјетила њен пјеснички дар. Због тога се пјесникиња према књижевној критици односи хладно знајући да критичар када говори о туђем дјелу, највише говори о себи. Ни музичар Готовац нема позитивно мишљење о стручној критици, и он даје предност публици за коју каже да је више мјеродавна у просуђивању умјетничког дјела него критика. Још неповољнији суд о критици даје Селимовић који за критику каже да је "трагичан облик дјелатности".

О критици се, дакле, негативно изражавају врло афирмисани ствараоци који су у нашој култури стекли високо мјесто и захваљујући суду критике, а не само мишљењу широке публике! Због тога негативна мишљења о критици не доприносе развитку теоријске мисли о овој дјелатности.

***

Књиге разговора Јевта Миловића представљају допринос познавању једног броја умјетника са простора претходне Југославије. Из опширних разговора испољавају се стваралачки и људски портрети представљених умјетника који су изграђени "њима самима". Помоћу дијалога, односно одговора на питања, остварени су упечатљиви ликови стваралаца. У зборнику такође приказане су особености, специфичности умјетничког стваралаштва онако како су га сами аутори доживјели и схватили.

Зборник је, поред осталог, хтио да буде својеврсна подршка зближавању и упознавању југословенских умјетника и остаће као мemento мисли, осјећања и погледа представника једног или два старија нараштаја.

У књигама је сачувано од заборава мноштво аутобиографских података и информација, мисли и идеја које су изrekli Миловићеви саговорници. У својим изјавама полазили су од искуства више него од теоријских ставова узетих из литературе, зато су њихова гледања произашла из сопствене праксе. Позитивна одлика зборника је аутентичност разговора који су вјерно забиљежени и објављени. Зборник садржи драгоцене сазнања о односима међу умјетностима.

Богата садржина ових књига пружа могућност истраживачима за разноврсно проучавање стваралаштва, за обраду различитих тема и питања из умјетности. У овоме раду додирнули смо само нека.

За разлику од књиге Стјепана Перовића (*Из радионице великих мајстора*, Загреб, 1958) на коју се Миловић ослања, која садржи разговоре са писцима, наш аутор је одабрао тежи и сложенији поступак и метод, интервјуисао је ствараоце из више области.

Али књиге имају и одређене слабости. У многим питањима има понављања, инсистирања на детаљима и појединостима које не доприносе освјетљавању стваралачког процеса. У вођењу разговора има прескакања са једног предмета на други. Међу књигама је велика несразмјера у обиму. Композиција књига је више механичка, прављена по принципу азбучног распореда аутора, итд.

Али у цјелини гледано, зборник представља вишеструки допринос историји и теорији стваралаштва, он садржи мноштво идеја и информација о остварењу умјетника из једног времена у једној земљи која више не постоје, па више није ни могућа оваква књига.

Dr Jovan Čadenović

MILOVIĆ'S DISCUSSIONS WITH YUGOSLAV ARTISTS

Summary

The author analyses two books of interviews that professor Jevto Milović made with some ten Yugoslav authors, painters, sculptors, composers and film creators from 1964 to 1983. The discussions were published in the books titled:

DISCUSSIONS WITH ARTIST I, Belgrade 1983
THE ARTS WORKKSHOP, Budva, 1990.

Out of the rich content of the discussions, Čadenović's paper singled out the following issues: Parental Gifts, Homeland and Creators, Literary and Artistic Influences, Preparations for Creation, Titles, Thoughts, Views, Ideas, Arts and Politics, Artistic Critique.

In the end of this paper a general view on Milović's books is set out.

